

köztelenséggel és példaembséggel védelmezné. De a drámai sorsalternatívák akkor is megképződnek, ha a hősök mellett nem lépnek föl ikerhősök: így Gergely pápa oldalán Desiderius apát, Sámson jó szellemeként Jefte, Galilei és Bolyai Farkas lélekvizsgálójaként Torricelli és Bolyai János. A Németh-hősök mindig sorsválasztó hősök, akiknek egy kompromisszumokban vegetáló világ a Gegenspielerük.

Németh László jobb dramaturgus, mint író? Kritikai írásai modernebb szemléletet tükröznek, mint darabjai? Optikai csalódás. Amit Arisztophanész komédiáiról írt, nem lehet tragikumba hajló színművein számon kérni. (A *Pusztuló magyarok*, a *Harc a jólét ellen* szövegén viszont érezhető a hatása.) Egyik-másik darabja azért tűnik vázlatosnak, mert — a magyar dráma és színház közismert kapcsolathányából eredően — a szöveget nem támogatják eléggé előadáselmények. A Papírszínház nem könyvdramák vagy dramatizált esszék halmaza, hanem színpadra készült művek gyűjteménye.

Sándor Iván Németh László-könyve vitathatóan is igényes, izgalmas teljesítmény. Azzá teszi az árnyalatok iránti fogékonysága, hajlékony, eleven esszéstílus, jó műelemző készséggel párosuló képessége a koncepcióteremtésre. Munkája kommentár és vitairat egyszerre. Nélkülözhetetlen mindazok számára, akik az írói életműben tájékozódni kívánnak: irodalomkutatóknak, színházlátogató olvasóknak. A szerzőt magával ragadja az alkotói pálya egy-egy kivételesen szép pillanata, ítélkező szuverenitását azonban nem adja föl. A drámák, amelyeket kiemel, valóban csúcsteljesítmények, az elismerésekben azonban mértéktartóbb, mint a bírálatban. Tanulmánya felfogható az egykorú Németh-kritika összegezéséeként is, anélkül azonban, hogy e körülmény elemzése eredetiségében korlátozná. Hipotéziseit viszont következetesebben ellenőrizhetné az életmű tényanyagán. (*Gondolat.*)

KOCSIS RÓZSA

Az Iszony és a világirodalom

Közismert Béládi Miklósnak az a megállapítása, hogy a magyar regény történetébe Németh László a Gyásszal írta be a nevét, s a „nagy európai elbeszélők sorába az Iszonnal emelkedett”.

Az Iszony 1963-as francia nyelvű megjelenésekor, a filozófus Gabriel Marcel levelet intézett Németh Lászlóhoz. Ebben úgy nyilatkozott, hogy az Iszony „olyan remekmű, amely Önt korunk legnagyobb regényírói közé emeli”. A mű értékét tekintve Gabriel Marcel azt tartotta meghatározónak, hogy „egyszerre tud konkrétan helyhez kötött és egyetemes lenni”.

A német kritikusok ugyancsak hangsúlyozzák a regény és szerzőjének jelentőségét az „európai epikában”. Kiemelik „gondolati” jellegét és történetének „több dimenziós voltát”.

Bodnár György Németh László „egyetemességével” kapcsolatban szintén azt fejtegeti, hogy írónk összefoglaló műveiben mindig kereste a sajátos magyar élet olyan megnyilvánulásait, ahol a „helyi jelenségek és az egyetemes lét problémái összefüggésben ábrázolhatók”. Ilyen műnek ítéli az Iszonyt is, amely a magyar társadalom objektív világából nő ki és eszmeiségénél, valamint formájánál fogva az „egyetemes szférába” emelkedik. Az egyetemesség a világirodalom áramába való kapcsolódást jelenti.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a szóban forgó regényt eszmeiségénél és formájánál fogva, végül is a világirodalom melyik korunkbeli vonulatába sorolhatjuk.

Németh László 1942-ben fogott hozzá az *Iszony*hoz, és 1947-ben fejezte be a Révai Kiadó megbízásából. Irodalomtudósaink Sőtér Istvántól kezdve Béládi Miklóson és B. Nagy Lászlón keresztül foglalkoztak avval a kérdéssel, hogy irodalomtörténetünknek melyik szakaszába is sorolható. A lényegét tekintve az említettek megegyeztek abban, hogy az *Iszony*ban Németh a korábbi Gyász szemléletét követte vagy fejlesztette tovább. A regény nem annyira a negyvenes évek végének, mint inkább a harmincas, negyvenes évek „fordulójának” a történelmi-társadalmi tudatából és intellektuális érdeklődéséből fakadt. Véleményünk szerint a befejező rész gondolköre képviseli szervezesebben a szerző pályaképének második szakaszát.

A harmincas, negyvenes évek fordulóján fokozott veszélytudat, a történelmi fenyegetettség érzése jellemzi Németh László szepírói és tanulmányírói munkásságát. Ebből táplálkozó világidegensége és iszonyata ezekben az években jutott a tetőpontjára. Ez idő tájt születtek legkeserűbb, legvésztjóslobb tanulmányai. Ekkor merült fel benne az a kétségbeesett, lehetetlenségben megkapaszkodó igény is, amelyről a „Madáchot olvasva” című tanulmányában ír, hogy: „hódító művekben kellene bebizonyítanunk a szomszéd népeknek, s a távolabbi világnak: mennyire nem azonos a magyarság az ő politikai létszavával”.

Az *Iszony* problémájához a „közérzet” vezette Németh Lászlót. Az intuíció, mint ihlet útján való megérzés kezdettől fogva fontos szerepet játszott művészetszemléletében. Szerinte a gondolat is intuíció hatására keletkezik az emberben. Pályája végén „A vallásos nevelésről”-ben ismét visszatért a „közérzet” problémájához, hogy már természettudományos igénnyel, biológiai-pszichológiai vonatkozásban világítsa meg és tudományos magyarázatot adjon neki. A közérzet az „agyműködés regulátoraként”, a „gondolat — pedig — az ösztön önigazolásaként” jelentkezik nála.

Saját iszonyérzését és a belőle származó elidegenülési problémáját Kárász Nelli iszonyatot kiváltó házasságának a történetén keresztül vizsgálja meg. Azért mondja el a valós, egyszersmind jelképes értelmű történetet, hogy rajta keresztül felidézze az elvont problémát. Kárász Nelli artemiszi lélekállapota és érzéstörténete ugyanis magában hordja a szerző legszemélyesebb énjét és a közérzetéből származó szellemi problémáját. Függvénye a némethi alkatnak, életérzésnek, világképnek, és hordozója a szerző lételméleti problémájának. A realista módszerrel ábrázolt hős és története voltaképp az elvont szerzői gondolat allegorikus metaforája. Jelképes értelmű hasonlata sajátos életérzésének és létértelmezésének.

Németh László ugyanis Kárász Nelli végzete kapcsán veti fel az őt alapvetően foglalkoztató szellemi problémát, hogy a táptalajhoz nem jutó, világtól elidegenült minőség nemcsak meddő marad, hanem ön- és világpusztítóvá válik. Az „*iszony*” parabolája tehát az emberi létforma modern kérdését rejti magában. Nelli pusztítás árán szabadítja ki magát az iszonyatát felkeltő létforma öleléséből, de pusztító iszonyát végül is ő maga szelídíti meg a minőség etikummal megemelt formájával.

Az *Iszony* tehát olyan regény, amelyik a történetben rejlő probléma kedvéért íródott. Az intellektuális felfogást képviseli, mert ember és valóság átfogó problémájával foglalkozik. Németh az Ortega y Gasset tanulmányban beszél róla először, hogy a XX. század művésze a valóságról alkotott „szemléletét”, a „véleményét” ábrázolja. A külföldi regényekről írt kritikáiban és esszéiben ugyancsak azt boncolja, hogy a modern epika az „egyéni ségen keresztül átszűrt”, és az intellektuálisan értékelt valóságot ábrázolja, amelynek következtében „álcázott lírai tanulmány” válik belőle.

Az induló Németh László figyelme tehát az emberi benső, az úgynevezett lélek, a tudat, a szellem szubjektív világa felé fordult. Jóllehet nem ismerte Lukács György tízes évekbeli elméletét, mégis úgy látta a regény szubjektívizálódó irányát, ahogy azt a „baloldali etikájú” és „irracionalista ismeretelméletű” Lukács György korább magyarázta. E szerint az úgynevezett modern regény az extenzív teljességét vesztett, az „istentől elhagyott világ eposzeiája”. Mivel az ember objektíve nem tud megvalósulni, „befelé”, önmagába fordultan próbál élni. Egyéni ségének és lelki összetevőinek az elemzésébe, saját „önértékelésébe” merül. Azért idézi fel a létét jelképező

„kalandot”, saját idegenné vált külvilági szereplését, hogy megfejtse énjét, és emléket állítson önmagának. „Egyszerre válik — magyarázza Lukács — saját élete költőjévé és az életnek mint megalkotott műnek a szemlélőjévé.” Mivel a másik ember szellemi tevékenységét introspektív módon nem lehet megfigyelni, a modern regény a szerző szubjektumában lejátszódó jelenségekből táplálkozik. E miatt vált az új regény, Lukács Györgyöt idézve: a „bensőség önértékének” formájává, a „problematikus individuum vándorútvá önmagához”.

Az említettekben is kitűnik, hogy Németh a szubjektivitással összefonódott intellektuális szemlélet iránt érdeklődött. Azért tárja fel hősnének lélektani-gondolati világát, hogy rajta keresztül felidézze az elvont problémát. A probléma társadalmi-szociális, lélektani-intellektuális, valamint életérzésbeli és lételméleti vonatkozású, s bonyolult összefüggést mutat a jelképes értelmű történettel, amelynek a keretében megjelenik.

Az Iszonynak tehát van egy valós képsorból összeállt konkrét története, egy-szersmind ennek megfelelő elvont gondolatsora, ami a szerzői eszmét képviseli. Maga a konkrét történet is többsikű. Belső világa tartalmaz egy lélektani-mitológiai, reális és irreális síkot, külső világa pedig reális ember- és társadalmi képet ad. A legérzékletesebb realizmussal ábrázolt képsor minden eleme az elvont gondolat egy-egy részletét hordja magában. Jean-Paul Sartre Camus Idegenének az elemzésekor éppen azt magyarázza, hogy korunkban a nagy regényírók „szívesebben folytattak a képi megelevenítéshez, mint az érveléshez, olyan gondolkodásra vall . . ., amely haszontalannak ítélt mindennemű magyarázatot, s az érzékelhető látszat önmagáért történő bemutatására esküszik”.

Míg a hagyományos regény leíró, magyarázó és bizonyító igényű, a két háború közötti modern nyugat-európai inkább problémafelvető vagy kérdező. Olyan problémákat vet fel, amelyekre nem lehet egyértelmű választ adni. Az ember „helyzetével”, „lényegével”, valamint a „létezés” általános kérdéseivel foglalkozik. Problémájának felvetésére a szerző példázatszerű történetet keres, hogy mindazt, „amit a világról gondol, regényszerű keretben mondhassa el”. Gondolatkörét jelképes értelmű, valós történeten keresztül sugallja és érzelmi síkon juttatja kifejezésre. A történet elvont gondolköre a hős szubjektív életérzésében tükröződik, amit voltaképp a szerző saját közérzete és intellektuális érdeklődése táplál. A konkrét hős és egyedi történetével ábrázolja, „felhasználja a valóságot . . . Csak éppen hozzátessz valamit, ami átszemlélt”. Ez a fajta regénytípus utat nyit a parabolához vezető allegorikus-metaforikus kifejezésnek, a modern lélektani szemléletnek és a költői prózának.

Az érzelmi élet feltárásával a lélek többsikűségét vagy többértelműségét, a logikailag összeegyeztethetetlenek látszó ellentmondások dosztojevskiji antagonizmusát ábrázolja. A modern lélektani kutatások hatására, a racionális tudattól bizonyos tekintetben független lélekállapot kérdésével foglalkozik, amelynek kapcsán kozmikusnak és metafizikusnak feltűnő összefüggésekre is utal.

A hős szubjektív életérzésén keresztül az ember helyzetét, sorsát és időtlennek látszó „örök” tulajdonságait keresi. Megválaszolatlan vagy méginkább megválaszolatlan kérdéseivel pedig a metafizikus érzetet kelti fel. Heidegger metafizika alatt a létezőn túlhaladó kérdést érti, hogy a létezőt megfoghatóvá tegyük és megértsük. Ez a fajta problematikusság más, mint a tizenkilencedik századié volt, más, mert elsősorban lételméleti vonatkozású.

Az ember helyzetével foglalkozó „lételméleti” vagy „tragikus” regény az 1920-as évek táján tűnt fel az európai irodalomban. Tragikusnak azért nevezik, mert az ember lelki igényének és sorsának az összeegyeztethetlenségéből fakadt tragikus életérzés táplálja. A külvilágtól elidegenült és léte tragédiájára döbönt ember helyzetét tárja fel. A tartalmát vesztett és iszonyatot felidéző világrendben a kényszerű cselekedet mögötti problémát, a lélek önmagával vívott belső drámáját elemzi.

Az Iszony keletkezésével egy időben és magyar viszonylatban először Vatai László 1941-ben megjelent tanulmánya foglalkozik a „szubjektív életérzésből” fakadt,

tragikus lételméleti regény és a vele kapcsolatos egzisztencializmus problémájával. Gondolatmenetét arra építi fel, hogy: „A világ és ember harmóniája megtört, az autonóm ember önálló emberi szférája még lehetőségében is meghalt, s most az ember kétségbeesetten keresi magát és helyét a világban. Keresésének útja a szubjektív életérzés.” A kortárs európai irodalmár-filozófusokhoz hasonlóan, ő is Dosztojevszkijen keresztül jut el a szubjektív életérzést kifejező művészet, a korai egzisztencializmus által felvetett lételméleti és költői problémákhoz.

Vatai szerint a modern ember a világ és léte értelmét már önmagában keresi. Az „Én és az értelem szimbiózisának” igényével akarja megismerni helyzetét és emberi mivoltát egy olyan világrendben, amelyben „kozmoszá vált az én, s teremtvé az értelem”. A szubjektív életérzés „tragikus” karakterű, mert a modern embernek abból az alapvető létfeszültségéből táplálkozik, hogy „eltűnő élete rámutat a lét egészének értelmére” is.

Voltaképp ugyanazt a gondolatot követi, mint A. Camus Sziszifusz mítoszának allegóriájával. Az önmaga istenévé vált ember már okosabb, egyszersmind tragikusabb a meghalt isteneknél, mert rádöbbent lényének és létének a kérdéses voltára. Ez pedig az emberi lét és filozofálás új formáját, valamint a metafizika feltámadását eredményezi. Kierkegaard és Heidegger nyomán megszületett az „existenciális gondolkodás”, Dosztojevszkijjal pedig a filozofikus egzisztenciális „költészet”, amelyen belül maga a filozófia is költői eredetű.

A tragikus életérzés tehát F. M. Dosztojevszkijjal kezdődött. A „metafizikus” vagy lételméleti „tragikus” regénytípust ő vezette be a XX. századi európai kultúrába. A francia irodalomban először a Németh László által is elemzett A. Gide művészetére hatott, és a húszas években rányomta bélyegét a J. Green-, G. Bernanos- és F. Mauriac-féle regényvonulatra is. A lételméleti vonatkozású tragikus regényt képviselte ez idő tájt a közép-európai F. Kafka. A harmincas, negyvenes évek fordulóján pedig Nietzschehez, Dosztojevszkijhez és Kafkához visszanyúlva jelentkeztek vele az egzisztencialisták.

Gide, Green és Mauriac a lélek mélyrétegeinek és az ösztönéletnek a megközelítését tűzte ki céljául. Hőseik lelkét sejtelmes erők irányítják. Kegyelem és bűn közt vergődve, megmagyarázhatatlan lelki nyomásra rohannak a vesztükbe. Green hősnője, Adrienne Mesurat például balul végződő akaratának egyszeri fellobbanásával, gyilkosság árán szabadul ki az apja által teremtett börtönből. Az ösztöneiben rejülő sötét erők azonban újabb börtönbe taszítják.

Az Iszony szemszögéből nézve ebből a vonulattól F. Mauriac Thérèse Desqueyroux (1927) című regényét érdekes megemlítenünk. Az Iszony francia megjelenésekor a kritika Mauriac művéhez hasonlította Németh regényét. Mauriac a délfrancia Gironde-i patrícius családok külszín mögötti lelkivilágát tárja fel. A gyilkos tett mögött húzódó bűnös vagy büntelen emberi lélekkel, a bűn és a bűnhődés problémájával foglalkozik ő is. Thérèse-t mint fiatal leányt fojtogatja a család, a nevelés, a hagyomány börtöne, de házasságával még ridegebb börtönbe kerül. Lényének megmagyarázhatatlan erői hideg ésszel és szabad akaratral elkövetett férjgyilkosságba kergetik. Avval a bizonyos „szabad akaratral” és misztikus választással követi el tettét, mint a Bűn és bűnhődés Raszkolnyikovja. Mauriac műve azonban nemcsak egy méregkeverő története, hanem éppúgy, mint Németh Iszonya, a létezés szimbóluma is.

A szabad akarat és a szabad választás problémájával foglalkozik, amit később J. P. Sartre és A. Camus Dosztojevszkij nyomán, az egzisztencialista regény egyik fő témájaként jelöl meg. Sartre szerint a regényíró szabadsága abban rejlik, hogy belopózik a hősébe és éppúgy, mint Dosztojevszkij, rajta keresztül mutatja meg önmagát, az általa képviselt eszmét és az életet. Problémáját hősenek az érzéseim meg tudatos vagy előre nem látható tettein keresztül vizsgálja.

Németh László a Camus Pestisével és a Sartre-féle egzisztencializmussal foglalkozó 1947—1948-as jegyzeteiben beszél az irányzat regényformájáról és filozófiájáról is. Camus Pestisének az allegóriáját boncolja, alakjait „egy intellektuális tipológia

bőrrel bevont vázainak” tekinti, és írói szemszögből a regény realista részleteit tartja jónak. „L’existentialisme est un humanisme” kapcsán pedig Sartre „etikus” voltát és morált választó „szubjektív erkölcsét” értékeli bizonyos fenntartásokkal.

Közismert J. P. Sartre-nak az a meghatározása, hogy az „ember morált választva alkotja meg önmagát... és nem lehet meg anélkül, hogy morált ne választana”. Németh említett tanulmányában éppen az egzisztencializmus ilyen irányú individualista erkölcstana ellen foglal állást. Veszélyesnek tartja azt az erkölcsi felfogást, amelyik egyénileg teremt szabályokat, mert: „egy tökéletlen egzisztencialista könnyen lehet igazolt bűnözővé”.

Ebből következően az egzisztencializmus szabad választástanát már erősen bírálja, „tett-mániáját” pedig elítéli. A tanulmány utolsó része, hogy: „a legnagyobb tett — lenni és nem szorulni tette”, az Iszony befejezése által sugallt gondolatra, valamint saját vásárhelyi magányára utal. Kárász Nelli ugyanis a cenci magány látszólagos „tett nélkülségében” és „organikusan növő” életében találja meg önmagát.

Az Iszony szubjektív életérzése és belőle következő gondolatvilága mégis erősen emlékeztet a korabeli lételméleti és tragikus regényre. A húszas évek Gide-del megindult vonulatával abban mutat rokonságot, hogy a tett mögött húzódó lélek többértelműségével, bűnös és büntelen voltával, a szellem racionális és irracionális rétegeivel foglalkozik. Éppúgy, mint Gide és Mauriac, a külszín mögötti „örök emberi” lényeket keresi. Csak míg a nyugat-európaiak; Gide, Saint Exupéry, Malraux majd Camus gyakran már az Európán kívüli és a fehér civilizációtól távoli, kalandos cselekményen keresztül tudnak eljutni az emberhez, addig Németh László az ember helyzetét megvilágító problémát a kelet-európai magyar lélekben és létben mutatja fel.

A harmincas, negyvenes évek egzisztencialista vonulatára az iszonyú fajult létidegenség problémájával, valamint az objektív „tényekhez” ragaszkodó, reális formájával emlékeztet. F. Kafka még sejtelmes és misztikus módon juttatta kifejezésre az elidegenedést, J. P. Sartre, A. Camus stb. már a valóság közegében, realista eszközökkel ábrázolja.

J. P. Sartre az 1938-ban született „Az undor”-ában (La Nausée) az elidegenedés Németh Iszonyához hasonló természetrajzát adja. Antoin Roquentin világtól való „émelyítő undora — és — iszonyata” az emberi „komédiát” megtestesítő Bouville városka kispolgári környezetében fejlődik ki, ahogy Kárász Nellie a kelet-európai félféudalizmus viszonyai közt. Roquentin undorhoz vezető élmény- és érzésvilága az elidegenülés illusztrációja és olyan metafora, amely az egzisztencialista filozófia alapját képezi. Érzéseinek iszonyba torkollását első személyben írott „naplójában” rögzíti, a pannóniai Kárász Nelli meg a visszaemlékező „füzeteiben”. Mindketten az elidegenülés hasonló kálváriáját járják végig. Az előbbi undorító „kocsonyás, nyúlós” rémnek látja magát és a világot, az utóbbi pedig a férjétől iszonyodik úgy, mint a „nyálás, zsíros kocsonyától”. Mindketten ragaszkodnak a valóság konkrét „tényeihez”, mert ebbe kapaszkodva próbálnak védekezni a létezésüket elárasztó iszonyat ellen. A fojtogató undorból Roquentin a kapott ragtime-dallam képviselte művészet révén próbál kitörni. Kárász Nelli pedig a természet erejével gyógyítja magát, és az iszonyatot a humánus meg az erkölcs örök értékeiből táplálkozó életfilozófiával oldja fel.

Az Iszony az idegenné vált lét „börtön és pokol” voltára figyelmeztet, mint J. P. Sartre 1944-es „Zárt tárgyalás”-a (Huis clos), amelyben ugyancsak a másik ember létezése jelenti a „poklot”. Az idegenséget alkati adottságokkal hozza összefüggésbe, mint Camus a közönyös idegen esetében. (L’Etranger) Az 1942-es Idegen (magyarul: Közlöny) algériai hivatalnok hőse, Meursalt ugyanis alkati és társadalmi érdektelenségéből következően, remény és illúzió nélkül vegetál az életben. Abszurd létét kifejezve, percnyi indulat hatására, abszurd módon gyilkol is. Németh László a róla írt 1958-as jegyzetében tiltakozik ellene, hogy az Iszonnal hozzák összefüggésbe. Meursalt közönyösségét ugyanis nem „elemezendő lélekkállapotnak” tartja,

mint inkább „ítéletnek” a világ dolgai felett. Végül mégis az Iszonyra utaló következtetésre jut vele kapcsolatban. Camus hőse is „természetből jött ember”, és ennek az alkatnak a „keserves ember és társadalomismerete” szól a regényből. Mint természeti ember válik idegenné a „világgal, az emberekkel, valamint önmagával szemben”. Ebből következően jut el a világ abszurditását felismerő és vállaló létértelmezésig.

*

Németh László az Iszonnal megteremtette a modern lételméleti vagy tragikus regény világirodalmi szintű, magyar változatát. Az Iszony tragikus szemléleténél és elidegenülési problémájánál fogva hasonlít a nyugat-európai vonulathoz, de lételméleti vonatkozásban mégis különbözik tőle. A lét abszurditását bizonyító egzisztencialista művektől eltérően ugyanis, épp az abszurditást kikapcsoló és az elidegenülés tragikumát feloldó, erkölcsi vonatkozású életfilozófia hirdetését tűzi ki céljául.

A világuidegenség problémáját jellegzetesen magyar, egyszersmind az általános emberit képviselő lélekállapotban és környezetben ábrázolja. Kárász Nelli konkrét egyedi személy és az örök emberi természet megfestésítője. Házassága olyan valós történet, amelyik magában hordja az emberi létezés bizonyos problémáját is. A regény elvont gondolata és reális életanyaga nem válik el egymástól, hanem egymást erősítve jelenik meg.

Ha el akarjuk helyezni a XX. századi magyar próza történetében, akkor a Móricz—Kosztolányi-féle vonulat továbbfejlődéseként értékelhetjük. Tematikailag és formailag egyaránt ebbe a vonulathoz tartozik, ennek egy újabb, a gondolati regény irányába lépő formáját képviseli. Móricz a külső valóságot ábrázolja, Kosztolányi pedig a belső lelki életet vetíti a Külső valóság síkjára. Németh úgy viszi tovább kettejük regényszemléletét az Iszonyban, hogy hősének nemcsak a tudatos gondolkodási folyamatát ábrázolja, hanem a modern regény és lélektan eszközeivel a tudatalatti érzésvilágot is rögzíti. A lélekállapot, egyszersmind az intellektus mozgásában idézi meg az elvont lélektani és lételméleti problémát. Az önmitizálás és lírizálás tekintetében pedig a próza területén Krúdyt tarthatjuk elődjének. Németh László azonban a „lélekállapot és szellemi problematika” összefonódásából megteremtette a lélektani vonatkozású gondolati regény realista módszerű formáját.

Végző soron Németh az Iszonyban saját lényének, létérzésének és gondolatkörének olyan problémáját rejti, ami alapvetően járul hozzá a minőségeszményre épült életfilozófia kibontakozásához. A regény szerzőjének két korszakát köti össze úgy, hogy a minőségeszme etikummal megemelt formája felé mutat. Ebben az összefüggésben az író önértékelő szubjektív epikája a lételméleti vonatkozású magyar gondolati regény megszületését szolgálja.

Az Iszony olyan parabola, amely a XX. századi ember tragikus problémáját rejti, és a Németh László-i gyógyulás kelet-európai formáját kínálja.